

Helfjende eller halvven

Om Kaj Munk, Ollerup-talen og besættelsen - i anledning af et flyveblad i den illegale samling

af forfatteren John Fellow Larsen

Under befrielsesrusen i sommeren 1945 kunne man for alvor lave skæg med Hitler og nazismen. Den myrdede Kaj Munk var blevet en mytisk figur, som man kunne tilskrive bevingede vittigheder. Således fortalte man om Kaj Munk og den tyske propagandaminister Joseph Goebbels, der ikke just var et mønstereksempel på den „ariske race“s legemlige harmoni og pletfrihed:

Kaj Munk prædiker i sin kirke, bliver lidt hidsig og siger: „Jeg har altid ment, at den, der, lyver, fortjener at gaa med Klumpfod!“

Dagen efter er han tilkaldt til den tyske Kommandant i Esbjerg, der spørger:

- Men vidste De ikke, at Goebbels gaar med Klumpfod?
- Jo, svarede Kaj Munk rask, men jeg vidste ikke at han løj.(1)

Kaj Munk var imidlertid ikke blot blevet en mytisk skikkelse fra den danske modstandskamp, han var også blevet martyr:

„Kaj Munk er død - myrdet af Tyskerne og deres landsforræderiske „danske“ Lakajer, faldet paa Valen som Danmarks trofaste Kæmper, skudt ned som Martyr for sit modige Sind.

Litteraturhistorien vil riste hans Runer som Danmarks største Dramatiker i lange Tider ...“

Med disse ord begynder forordet til „Kaj Munks sidste Digte. Den skæbne ej til os.“ Digtene udkom illegalt på Frit Nordisk Forlag d. 28. januar 1944, 24 dage efter mordet på forfatteren, og desuden i løbet af kort tid i

adskillige andre illegale udgaver på samme og andre forlag. I Sverige udsendte vennen Arne Sørensen digtene legalt. Det samlede oplagstal for de illegale udgaver anslås at være på mere end 20.000 eksemplarer - et utopisk tal for nutidige lyrikere, der med massemedieomtale og -anmeldelser i (legale) aviser i oplag på hundred tusinder, må være glade for et salg på få hundreder. Under besættelsen kunne litteraturen være mere udbredt og læst end omtalt.

Det er en kendt sag, at Kaj Munk havde martyrtilbøjeligheder i sig, og at det ikke først var besættelsestiden og hans skæbne, der gav ham martyrollen. Allerede som student skrev han sit berømte digt „Mester med den tunge Tornekroner“, hvori han beder den korsfæstede om hjælp til „trods Præstegaard og Kone, ja selve Drengene at følge dig“ - skønt han endnu hverken havde præstegård, kone eller børn. Næppe var han død, før hans sidste digte udkom, inkluderende dette gamle digt, nu med titlen „Hjælp mig at følge dig -“ og dateret Vedersø, den 29. december 1943, 6 dage før han blev myrdet. I illegale blade og på flyveblade cirkulerede digtet som "Kaj Munks sidste Digt" med samme datering - og således kom digtet til at bidrage til, at også omverdenen kom til at opfatte Kaj Munks død som et martyrium.

Besættelsestiden var i det hele taget en anden tid end vor. F.eks. var det, som forordet til Kaj Munks digte også viser, en tid, hvor man kunne tillade sig at bruge store ord; man kunne endda have svært ved at lade være, mens ordene i dag kan synes så brugte, at det kræver lidt ud over det almindelige at give både store og små ord mening. Det kan være én grund til, at interessen for dengang stadig er usvækket: Vi længes alle efter, at det hele skal betyde noget, og at livet skal være et hele.

Der udgives stadig litteratur om Kaj Munk. Bjarne Nielsen Brovst syner i landskabet; i 1984 udgav han *Kaj Munk. Liv og død* (2), som man vanskeligt kan læse uden at få fornemmelsen af at læse en helgenbiografi. For nylig har han forsøgt at gøre sig selv kunsten efter med en bog på 460 sider (3), hvorom det bedste man kan sige er, at dens hovedperson har skrevet lige så meget af den som dens forfatter. Det er betegnende, at det ikke er litteraturhistorikere og litterater, der gør sig bemærket med Kaj Munk; det er mindre Kaj Munk som digter og dramatiker end Kaj Munks dramatiske liv og myten om det, der er blevet stående - og der stadig kan koges suppe på.

I den største nyere danske litteraturhistorie kan læses, at „Kaj Munk søgte tilbage til arkaiske former ...“, og at hans „liv, dramatik og hele offentlige

Hjælp mig at følge dig —

Som en Blodvine for Sandhed, Frihed og Ret blev Danmarks store Digter Kaj Munk myrdet af Gestapo. Skønt dræbt af Morderkugler vil han til evige Tider med uovervindelig Kraft tjene den Sag, som han ofrede Livet for. Det anede han vel selv, da han — nogle faa Dage før sin Død — skrev denne Salme, som vi opfordrer vore Læsere til at skrive af og sende til Venner og Bekendte:

Mester med den tunge Tornekrone,
jeg kan ikke følge efter dig,
naar en Præstegaard, en venlig Kone
og to raske Drengene lokker mig.

Men nu naar den tunge Tornekrone
og de mørke Blodspor til din Grav,
og din Tales smertedybe Tone
vidner, at du ogsaa stiller Krav.

Mester med den tunge Tornekrone,
havde blot du været Jordens Gæst
for at læge, frelse og forsone,
var det ingen Sag at være Præst.

Mester med den tunge Tornekrone,
følg mig! følg mig! var dit Bud, din Bøn.
Jo, men se dog fra din Ærestrone,
hvor din Faders skønne Jord er skøn.

Mester med den tunge Tornekrone,
»Hvo sit Liv vil bjerge, naar det ej.«
Hjælp mig da, trods Præstegaard og Kone,
ja selv Drengene, at følge dig.

Vedersø, den 29. December 1943.

KAJ MUNK

Dette digt skrev Kaj Munk i sin studentertid. Dateringen på dette flyveblad er ikke korrekt.

fremtoning var en potenseret småborgerlig drøm om storhed og betydningsfuldhed iklædt feudale og højborgerlige gevandter.“ (4) Så er det sagt; men Kaj Munk var i så fald ikke den eneste, der søgte tilbage; tilbagefaldet lå i tiden, og de totalitære regimer og barbariet var det alvorligste udtryk for det.

En kendsgerning er det dog, at Kaj Munk i trediverne både i digtning og journalistik mere end flirtede med stærke mænd og diktatorer; også *Kaj Munk og den stærke mand* viser det med al ønskelig tydelighed, selv om Bjarne Nielsen Brovst i sine kommentarer til Kaj Munks tekster - mere med indforstået begejstring end med argumenter - forsøger at tegne et billede af Kaj Munk som tredivernes mest tidskritiske danske forfatter. På samme måde er det en kendsgerning, at Kaj Munk er den enkeltperson, der syner mest i den illegale litteratur fra besættelsestiden. Man kunne tro, at Kaj Munk havde skiftet meninger, da han efter den tyske besættelse af Danmark d. 9. april 1940 blev en af de første og mest markante angribere af samarbejdspolitikken, - men så enkelt er det ikke.

Ifølge sagens natur er den illegale litteratur i øvrigt først og fremmest anonym - Mogens Fog og Aksel Larsen, der var under jorden, skrev i eget navn, men Martin A. Hansens bidrag er anonyme eller pseudonyme; også i den henseende er Kaj Munk altså - i ordets oprindelige betydning - enestående; han ville jo være det.

Myten om Kaj Munk som martyr i den danske modstandskamp har - i andre kredse - netop altid haft en tilføjelse. Man har kunnet høre, at det var heldigt for Kaj Munk, at tyskerne tog sig af ham; han slap derved for at stå som en kompromitteret mand efter krigen, - hvis ikke modstandsbevægelsen ligefrem havde taget sig kærligt af ham, som falske rygter efter hans død sagde var sket.

Lige så karakteristisk er det, at Kaj Munks mordere - i strid med den erklærede hensigt med mordet som clearingmord - forsøgte at kamuflere sig, idet de efterlod en seddel ved liget med teksten: „Du Svin har alligevel arbejdet for Tyskland“; den halvtysker eller halvdansker, der skrev den, må jo have haft en klar forestilling om, at Kaj Munk ikke kun var et dansk samlingsmærke, men - for andre danskere - også en tvivlsom antinazist. Hans død - og martyrium - har gjort kritikken og den kritiske forståelse af ham vanskeligere i eftertiden; det har længe været omkostningsfrit og let nok at fastslå for nogle, at Kaj Munk er overvurderet som digter, mens det stadig for andre kan lade sig gøre at sælge hans bøger på myten om ham, og at skrive ukritisk og indforstået om hans meninger og holdninger; endnu næsten et halvt århundrede efter kræver det temperament af Henning Tjørnehøjs kaliber at gå i rette med manden. (5)

Men et forfatterskab, der i den grad levede af og kæmpede med sin tidsalders bacille, kunne måske stadig have interesse, hvis beskæftigelsen med det hævdede sig over gentagne og udvandede partsindlæg i en fortidig strid. Kaj Munk tog både tidligere og tydeligere afstand fra den stærke mand i sin digtning end i sin journalistik og taler, og det kunne pege i retning af en anden forståelse af hans liv og død: Martyriet var måske en omfortolkning af en psykisk blokade, som underbevidsthed og digtning bearbejdede, men aldrig fik bugt med.

Ret skal være ret: Kaj Munk havde - ikke kun dramatisk, men også med egen mund - taget afstand fra sine helte, fra Mussolini og især fra Hitler før besættelsen af Danmark, og i talen i Ollerup d. 28. juli 1940, sagde han i det mindste, som vi skal se om lidt, at han havde „fundet en svigten af Diktaturets

DE FRIE-DANNE

NO. 4.

JANUAR. 1944.

3 Aarg.

KAJ MUNK
IN MEMORIAM

DANMARKS STORE SØN KAJ MUNK SIDE 2
DANMARK OG KRISTUS, EN NYTAARS PREDIKEN AF KAJ MUNK SIDE 3
GESTAPO MYRDEDE KAJ MUNK, POLITIUNDERSGØGELSEN INDSTILLET SIDE 4
BILLEDER FRA KAJ MUNKS GRIBENDE JORDEFÆRD SIDE 5
SKANDINAVISKE MINDEORD SIDE 6

egen Ide“, men han forblev ikke desto mindre antidemokrat til sin død. Ismerne var døde; heri indbefattede Kaj Munk parlamentarismen, og han var ikke den skarpe analytiker, der kunne finde på at skelne mellem parlamentarisme og demokrati. Under besættelsen måtte han konstatere: „Det gamle er forbigangent og se, der er intet nyt.“ (6) Det er stadig en udfordring at prøve at forstå, hvordan en inkarneret og erklæret antidemokrat kunne komme til at spille en så væsentlig rolle i den kamp, der ellers er blevet lanceret som demokratiets kamp mod diktaturerne.

Allerede blandt de tidligste illegale flyveskrifter finder vi Kaj Munk, f. eks. med et brev til en „Dame i Jonstrup“ dateret „Vedersø Præstegaard 1.7. 40“. Brevet cirkulerede i afskrifter og duplikater; det er både et typisk eksempel på den tidligste illegale litteratur, før de egentlige bladgrupper havde etableret sig, og på det gemytligt harmløse i sammenstødene mellem danskerne og den tyske værnemagt i besættelsestidens begyndelse:

„Hotelejer Hansen i Ulfborg fører Krig med Tyskerne ved Hjælp af 3 Gloser, som er hans hele Forraad: 1) heraus, 2) rationiert, 3) nicht hier. Den gamle elskværdige tyske Kaptajn, som var den første i Ulfborg, sagde sukkende til de Ulfborg Borgere (iflg. Boghandler Gundelach) „Hansen ist nicht deutschvenlich“.

Hansen har kun Afholdsbevilling. De tyske soldater købte Bajere hos Købmanden, 4 Kasser, og vilde drikke dem i Hotellets Sal. Hansen mødte op „Nicht hier!“. Soldaterne grinede af ham. „Heraus, Politi“ sagde Hansen og sendte Bud efter Politimesteren i Ringkøbing, der kom og holdt med Tyskerne, skønt der staar i Loven, at Hansen skal sørge for, at der ikke drikkes Spiritus paa hans Matrikelnummer.

Foran Hotellets Dør, hvor den tyske Vagt staar og passer paa Ortskommandanten indenfor, højeste Tyskerne Hagekorset. „Nicht hier“, sagde Hansen, gik ud og firede det ned. De forlangte (og gav ham en Frist), at han skulde gaa ud og fire det op igen. Hansen tænkte sig om og sagde disse guddommelige danske Ord: „Jeg tror, jeg vil prøve mig frem“, hvorpaa han gik ud - og - fjernede Flagstangen. Men saa tog Tyskerne Affære. En Afdeling Underofficerer marcherede med Piber og Trommer gennem Gaderne og gjorde holdt foran Hotellet: Al Færdsel standsede ad begge Amtsveje i alle fire Retninger, og under drønende

Appel rejstes ny Stang og Hagekors op, og det betydtes Hansen, at rørte han dette - saa -. Hvad gjorde Hansen? Rejste den gamle Flagstang ved siden af, købte et uhyre Dannebrog, langt større end det tyske Flag, hejste det, saa det blafrede hen over Hagekorset, og sagde til Skildvagten: „Nu kan du jo gaa og passe paa det ogsaa“. Der gik et par Dage, saa opgav Tyskerne Ævred og pillede det ned.

En tysk Soldat stod og pressede Bukser. Hansen hen og afbrød Strømmen: „Rationiert! Nicht hier! Skrædderen bor derhenne om Hjørnet. Heraus!“

Ja, det er Danmarks eneste Styrke, at „Hansen ist nicht deutsch-venlig“.

K.M. (7)

Ollerup-talen

Kaj Munks berømteste, mest berygtede - og for ham selv og hans tilhængere mest belastende - optræden under besættelsen var hans tale i Ollerup på Fyn d. 28. juli 1940. Han var blevet inviteret af den berømte gymnastikpædagog Niels Bukh, der i 1920 havde inviet landets første gymnastikhøjskole netop i Ollerup.

Niels Bukh var kendt i både ind- og udland for sine gymnastikprogrammer og for sine gymnaster, som rejste lande og riger rundt og gav opvisninger. Niels Bukh mente som andre af tidens legemsdyrkere, at sjæl og legeme hørte intimt sammen, at dyrkningen af legemet var en opdyrkning af sjælen, og at idrætten var en vej til national vækkelse. „Hans dyrkelse af sundhed, kraft og muskeltræning kunne dog i 1930erne ikke undgå at give associationer til hvad der skete syd for grænsen“; Niels Bukh „kom til at udtale sympati for Tyskland under nazismen“ (8), og bortset fra, at Kaj Munks sympati for den stærke mand ikke var noget han „kom til“ at give udtryk for, men var selve kernen i ham, var Kaj Munk og Niels Bukh altså åndsbeslægtede; det var på hjemmebane, Kaj Munk holdt sin tale. Niels Bukh, der overlevede krigen, måtte lide den tort at blive interneret af modstandsbevægelsen i de kaotiske befrielsesdage (9), og man kan vel tillade sig at fantasere over, hvad Kaj Munks rolle i de dage kunne have været.

Niels Bukhs 'sommerpiger'. Her fra en opvisning i KB-Hallen i 1941. Kort- og Billedafdelingen.

Kaj Munk tilintetgjorde manuskriptet til talen den dag i Ollerup, men han tillod, at andre skrev talen ned, og Bjarne Nielsen Brovst hævder ligefrem, at provst Faurskov Laursen fra Fjellerup drøftede sit referat af talen „med Munk og Bukh efter talen, hvor Munk endnu havde den hos sig“ (10); igen er Kaj Munk ejendommeligt tvetydig: spillede han forsigtig for at sætte sig i scene?

Under alle omstændigheder kom Kaj Munks optræden den dag til at betyde, at hovedstadspressen bragte reportager fra stævnet i Ollerup, men afstod fra referater af hans tale. Kun *Svendborg Avis* bragte et fyldigt referat, som især udelod den mod tyskerne kritiske del af talen; dagen efter stillede samme avis fornuft og geni op som modsætninger og kritiserede geniet Kaj Munks syn på demokratiet.(11) *Svendborg Avis'* behandling af Olleruptalen blev i den kommende tid gengivet i store dele af provinspressen, som dengang ikke kun var repræsenteret af *Jyllandsposten* og *Stiftstidenderne*, og hovedpunkter af referatet cirkulerede som legalt (!) flyveblad; også efter krigen var der røre

om Kaj Munks Olleruptale, og *Svendborg Avis'* referat af talen blev optrykt i *Besættelsestidens Fakta*. Der kan man stadig læse referatet (12), hvis man vil opleve „myten“ om denne tale, før den her for første gang bringes i sin fulde udstrækning på legalt tryk.(13)

Under arbejdet med ordningen af det ubearbejdede illegale materiale fra besættelsestiden er der navnlig dukket flere og flere flyveblade op, sådan at de ca. 100 numre i den oprindelige bibliografi (14) og dens supplementer nu er vokset til adskillige hundreder. Blandt disse nyregistrerede flyveblade er også Kaj Munks Olleruptale i to varianter. En tredje variant findes på Det kongelige Bibliotek i Ove Marcussens store udklipssamling.(15) Da i hvert fald to af de tre varianter er så forskellige, at der næppe er tale om afskrifter med fælles oprindelse, men alligevel er ens i indhold, kan vi vist sige, at vi faktisk ved, hvad Kaj Munk sagde søndag eftermiddag d. 28. juli 1940 i Ollerup. Talen følger her i den ene variant med bibeholdelse af alle det primitive tryks sproglige fejl og ejendommeligheder - enkelte steder med en variantversion i skarp parentes for at tydeliggøre meningen og for at belyse varianternes karakter.

Kaj Munks Olleruptale

"Paa en dejlig Skærsommerdag som denne vilde det være fristende at tale til en flok Unge som jer her om Fuglene, der synger, om Blomsterne, der dufter. Disse sandheder kender I maaske selv, maaske jeg dog kunde tale derom saadan, at I syntes, Fuglenes Sang lød skønnere, og Blomsterne duftede endnu dejligere. Saadan vil jeg endnu [imidlertid] ikke tale. Dels fordi saa mange har slaaet sig paa den Art [Slags] Tale i Aar - der jo ogsaa er urisikabel -, dels fordi Blomsterne ikke har duftet for mig i Aar, og Fuglenes Sang har ikke naaet mine Øren. I stedet for maa jeg tale om noget, som jeg saa usigelig gerne havde ønsket mig fri for at behandle. Vi sang før i „Ja vi elsker“ - om Sverre, der talte Roma midt imod. Nu tier den [det] Sverre, der skulde have talt. Saa maa jo en anden tale. Inden jeg tager fat, maa jeg forudsige den Bemærkning [Inden jeg taler videre maa jeg forudskikke den Bemærkning], at jeg taler helt paa egne Vegne. Niels Bukh har ikke censureret mig, og jeg taler ikke paa Gymnastikskolens Vegne. Saa begynder [kan vi begynde] Foredraget:

Det hændte en Sommerdag i Fjor, at en vestjydsk Bondemand skar

Halsen over paa sin Kone og sine Børn, hvorefter han løb ud i en Plantage og hængte sig. Man ved, at han forud havde sagt, at han havde set Hitler sidde i Vejgrøften og stirre paa sig. Han mente [altsaa], at Livet ikke var værd at leve, naar det ikke kunde leves frit. -Et saadant Menneske kalder man for vanvittigt. - Den største Rystelse, jeg i mit Liv kom ud for, indtraf ikke den 9' April. Det er jo før hændt, at en fremmed Hær har besat Landet - saadan har vi haft et Tusind Aar at vænne os til - og hvor Folk kan komme ind, kan de ogsaa komme ud igen, om Døren ikke går i baglaas. Nej, den store Rystelse fik jeg et Par Dage efter, da Aviserne fra Hovedstaden naaede frem til det afsides Sted, hvor jeg bor. Jeg havde ventet, at de var udkommet med Sørgerand, men de var som ellers, og da spurte jeg mig selv: Er det ikke os selv, der fælder vor [egen] Dødsdom?

Det er uundgaaeligt her at nævne Hitlers Navn.

Han er en af Verdenshistoriens største Skikkelser. Det tyske Folk - hvordan var det - og hvad [hvordan] er det nu? Det er Hitler, der har gjort det til, hvad det nu er. Og han har vundet frem, ikke som „En plump General“, men fra først af ved Ordet, det levende Ord. Tyskland har ikke nogen ukendt Soldats Grav, nej, for Tyskland har ham hos sig, over sig. Jeg har Lyst til at vende et kendt Ord om og med Henblik paa Hitlers Værk sige: Just i Forliset bor sejren. Hitlers første Hemmelighed er Troen. Hitler er en religiøs Skikkelse. I Fiaskoens Situation skrev han „Mein Kampf“. Det vil sige: Da troede han heftigere end nogensinde før. Han er Arkitekt af Fag. Han ser ej Ruinerne, men kun den nye Bygning, han skal faa til at Hvælve [hæve] sig over disse. Et mærkeligt indisk Ord gaar ud paa, at enhver Fødsel er Forvarsel om en sig nærmende Død (kontra Jesu Ord om Kvindens Glæde over Barnet). Hitler ser omvendt paa det: Enhver Død giver plads til nyt Liv. For Hitler er Parlamentarismen gift. Demokratiets Hovedsynd er, at Sandheden skulde være uden Risiko og Fare. Parlamentarismen tror paa Paaske uden Langfredag. Hitler maa og skal agere og agitere. Han er som besat. For den, der ikke er med i Besættelsen, er hans Tale som delfiske Orakler. Den uindviede vil sammenligne ham med Præstinderne, der under påvirkning af giftige Dunster udstøder uarticulerede Lyde. Men det andet mærkelige ved Hitler er, at han styrer sin Besættelse med Klogskab, han er „brændende kold“. Hvad er [var] Parlamentarismen, [og] hvad er den nu. En genial Ide, der blev til en blot økonomisk Affære, hvor Maalet blev at tage fra dem, der har, og give til dem, der passer ikke at faa [der sørger for ikke at have noget]. Parlamentarismen har intet

Ansvar, den placerer dette hos alle, altsaa hos ingen. Der er ingen Stationsforstander, Toget kører, naar det vil. Henrik Ibsens Ord: "En Sandheds gennemsnitlige Levealder er 20 Aar" lader sig overføre paa Parlamentarismen. „Folkestyret kunde ikke mere“. Denne Parlamentarisme slog Hitler ned paa. Og nu med Hensyn til Danmark. „Vi her i Danmark troede ikke mere [længere] paa Parlamentarismen. Stauning „Orglede“ for at Aars Tid siden ud over Landet, at Diktaturet kunde ikke komme ind her i landet uden over mange Lig. Naa - Ligene var [jo] til at tælle, og Stauning var ikke blandt disse. Diktaturet blev indført her [i Landet] en Dag mellem 3 og 5. Nu blev Tyskland bare en Nabo. „Goddag Nabo, godt vejr Nabo, hvordan har du sovet i Nat Nabo?“

Nu er det ganske nødvendigt at tale, for nu er der visse [vist] andre, der for godt kan tie. [Sandheden er, at] Stauning udleverede sit Demokrati til Hitler, de røde faner „kniksede“ straks de saa et Nazi Kors [Hagekorsene]. De radikale har takket Regeringen, fordi den 9' April skaanede os for Lidelser. Men hvad er Lidelser? Afrevne Lemmer og saa fremdeles. Ja, men jeg ved af en større Lidelse at sige, nemlig at Fædrelandet skulde forgaa. Det er os selv, vi skulde [skal] holde Dom over. Demokratiet ligger paa lit de parade. Jeg er ikke ked af det. „Jeg har ikke haft Børn med det“. Om jeg skulde tale ved Begravelsen, vilde jeg slaa i Kistelaaget med min knyttede Næve og sige: „Hvad har du gjort ved dine Ungdomsidealer?“ Jeg sørger ikke over Demokratiets Dødsfald, men over Danmark. For er det gaaet nogen værre end os, vi fik Hitler og beholdt Stauning. Dette bedrøver mig for Fædrelandets Skyld - og for - Tysklands. Jeg har fundet en Svigten af Diktaturets egen Ide. [Der har fundet en Svigten Sted af Diktaturets egen Ide.] Den 9' April tilbød man os Venskab med en Pistol for Brystet. (Jeg tror, at Frits Clausen er en dansk Mand, men han ved ikke, at det nazistiske Styre ikke kan importeres). Hvad gjorde Stauning? Det gamle Testamente har ikke kendt Herr Stauning, for i Rigsdagen bevidnede Stauning „vor Forstaaelse og Sympati“. Jeg har i et af mine Skuespil Replikken „Sejren retfærdiggør alt“. Jeg havde ikke troet at skulle føle den Sandhed saa bittert som nu. Hvad var det, der skete den 9' April? Vilde Tyskland vinde vort Venskab, var det meget uheldigt i Formen. Nogle Maaneder forud undertegnede vi med Tyskland en Ikke-Angrebspagt. Det kostede [os] vort Ansigt i Forhold til det øvrige Norden, men vi troede det var dette Offer værd. Og saa kom den 9' April. Da Tyskland under Verdenskrigen faldt ind i Belgien, vakte det en Verdens Forargelse, men nu. Ingen - ikke engang vi selv forarges.

Nu faar vi at høre, at der er tale om nye Stater, unge Nationer. [Unge.] Hvilken Alder er de da vel i? Lømmelalderen. Man vil nu have os til at tro paa, at der skabes en ny Verden. Det samme vilde man efter Verdenskrigen. Der opstod en „Sagfører verden“. Nu raader en „Soldater verden“, og begge de Verdener er lige gamle.

Hvad skal nu Kernen af Danmarks Folk gøre?

Skære Halsen over paa sig selv som hin Vestjyde [Bondemand]? Vel, det vil gaa saadanne taaleligere paa Dommens Dag end dem, der nu lever højt af Danmarks Nød. Men - der bestaar en stor Trøst.

Sandhed bliver ved at være Sandhed uanset Sejr eller Nederlag. Uret bliver ved at være Uret - og Vold bliver ved at være Vold. Vi maa da ej beruses af det, der sker. „Den gode Gud har Gudskelov ogsaa opfundet Historien“. Tænk paa Prædikerens: Intet nyt under Solen.

Men altsaa. Hvo, der vil være Sandheden tro, den der ved, at vi nu engang er Danske, hvad skal vi gøre?

Vi skal [bare] holde fast ved alt det [det altsammen], vi skal finde alle Lyspunkter. Lad mig nævne et Par her. Vore Danske Soldater den 9' April. Og: Vort Lands første Soldat, KONGEN. Han var sig selv tro, keredansk er han. Og Gud forlade mig min Synd - dette lyder som Smiger - men jeg vil ogsaa nævne Niels Bukh. Han viste os lige før en hær af skønhed og glæde. Betagende var dette: De blaaklædte Piger, Solen, de farende Byger [Skyer] og den stride Blæst, og Fanebæreren, der holdt Fanen trods Blæsten. „Den stridige Blæst, som Dannebrog netop lever i“. Det muntre frodige danske Folk, som vist har en særlig Redeligheds og Retfærds [Retfærdigheds] Sans, maa ikke forgaa. Men foreløbig, hvad da? Hade Tyskerne. Det kan vi ikke, hverken i Kraft af vor Natur eller for vor Kristendoms skyld. Men Tyskerne maa vi indtil videre vise korrekt Kulde, det maa vi, indtil disse vore „Gæster“ er ude igen, for de har overfaldet en værgeløs, hvis eneste Synd var, at vi [han] troede paa en Traktat. Siden kan der vel ogsaa komme en Tid igen, hvor vi maaske kan blive Venner, men først maa vi mødes som Ligemænd."(16)

Reaktioner på Ollerup-talen

Dagen efter gymnastikstævnet i Ollerup bragte *Berlingske Tidende* på forsiden under overskriften „Kaj Munk til Niels Bukhs aarlige Elevopvisning“ billeder

En Festdag hos Niels Bukh paa Ollerup ...

*Aarsfesten samlede flere gamle
Elever end nogen Sinde før*

AF HARRY BENDIXEN

OLLERUP, SONDAG AFTEN

HUNDREDER og atter Hundreder af Cyklister har i de sidste Døgn, snart enkeltvis og snart i mindre Grupper, bevæget sig henad de sydfynske bugtede og bakkede Veje — mod Regn og mod strid Blæst har de trampet i Retning mod Niels Bukhs Gymnastikhøjborg i Ollerup for at kunne deltage i den aarlige Afslutningsfest, der begyndte i Gaar. Sangen, der som Ahner har Sorgen og Glæden, har lydt fra deres Læber, akkompagneret af muntre Cyckleklokkers metalliske Klang. Har det nu og da været drøjt for de flittige Bukh-Elever, saa har de sunget Anstregelserne bort og opildnet sig selv ved Tanken om igen at skulle tilbringe dejlige Timer paa Ollerup sammen med nye og gamle Kammerater. Over 200 Kilometer har adskillige af dem siddet paa den haarde Sadel, inden de kunde naa frem, men hvad gjorde det? Maalet vinkede, og til sidst tonede Stedet frem, hvor de fik en saa gæstfri Modtagelse.

Gamle og nye Elever mødes

En Gang om Aaret samler Niels Bukh sine forhenværende Elever paa det vidunderlige Ollerup. Her mødes de gamle med de nye, her færdes i et Par Døgn de tidligere Karle og Piger sammen med det Hold af 200 unge danske Piger, som i Morgen drager ud i Landet, efter at have hentet Sundhed, Livsmød og Arbejdslyst ved et 3 Maaneders Ophold i Ollerup. Men inden de pakker sammen og gaar hver til sit, slutter de nye Venskaber med de gamle Elever og bliver saaledes optaget i den Kreds af Ungdom, der som et usynligt og stadig voksende tætt Hegn slutter op om Skolen, dens Tanke og Idé.

Til næste Aar vil mange af Eleverne fra 1940 vende tilbage paa et kort Besøg, saaledes som andre stadig gør det, for at følge med i Skolens fortsatte Arbejde og for at knytte de Baand endnu stærkere, som binder dem til Niels Bukh og hans Arbejde. De faar nyt Initiativ og forstærket Lysten til at gaa videre

Kaj Munk og Frue ankommer til Ollerup paa Cykle fra Præstegaarden i Vedersø.

Indenfor deres egen daglige Gerning og bekræfter endvidere deres Syn paa Betydningen af at være sund, glad og dansk.

af gymnaster og af Kaj Munk og frue på tilskuerpladserne. Den efterfølgende reportage fortalte om de mange hundreder af cyklister, der de sidste døgn havde bevæget sig ad de sydfynske veje mod Ollerup; også Kaj Munk og frue var ankommet til Ollerup på cykel fra præstegården i Vedersø; også det var der et billede af. Til trods for at rejserne med jernbane var blevet så dyre, havde tilslutningen til årets elevmøde og afslutningsfest aldrig været større. 4000 tilskuere havde indfundet sig, og efter opvisningen havde Kaj Munk talt for

henved 3000 tilhørere fra den ny sals talerstol. Ved et sådant stævne får deltagerne „nyt Initiativ og forstærket Lysten til at gaa videre indenfor deres egen daglige Gerning og bekræfter endvidere deres Syn paa Betydningen af at være sund, glad og dansk“, mente *Berlingske Tidende*.(17)

Det nazistiske dagblad *Fædrelandet* fandt det ikke nødvendigt at gå let hen over talen af hensyn til Kaj Munk, men bekendtgjorde tværtimod med bifald, at „Kaj Munk sparker til Parlamentarismen“, og *Svendborg Avis*, der angreb talen, var i *Fædrelandets* øjne en „System-Avis“, der forsøgte at undskylde „Folkestyret“. „Derefter gik Taleren over til en oprigtig Kritik over Staunings Regering,“ hed det endvidere, „og det skal bemærkes, at den ikke var blid. Han sparkede til Parlamentarismen, som vilde han straks vælte den over Ende. Den tusindtallige Tilhørerskare spærrede Ørerne op paa vid Gab og undrede sig mere og mere, og Bifaldet drønedes gennem Salen.“(18)

I en kronik, der i øvrigt handlede om pastor Gunner Engbergs syn på Grundtvig, skrev Jørgen Bukdahl: „Saaledes stod han (Kaj Munk) forleden paa Niels Bukhs Højskole i Ollerup, der er betinget af Grundtvig og folkeligt Demokrati, og haanede det Folkestyre og den Parlamentarisme, der i Dag er bundet af en fremmed Stat. I Tyskland, men navnlig i Mussolinis Italien vil en saadan Optræden mod Folkefællers Sammenhold i Nødens Tid blive vurderet efter Fortjeneste. Men Demokratiet og Folkestyret er jo frisindet, og det bør ikke mindst Kaj Munk takke det for.“ Jørgen Bukdahl sammenlignede desuden Kaj Munk med Tom Kristensen: „Der raader i begge en anarkistisk Individualisme, en ubændig Trang til at afreagere, sætte temperamentet fri, sige Fanden gale mig op i Helligheden og Borgerligheden ...“ og Kaj Munk „er den sidste Udløber af hin holdningsløse individualistiske Ekspressionisme, som de sidste Tidens Begivenheder afgørende har sænket i Afgrunden.“(19)

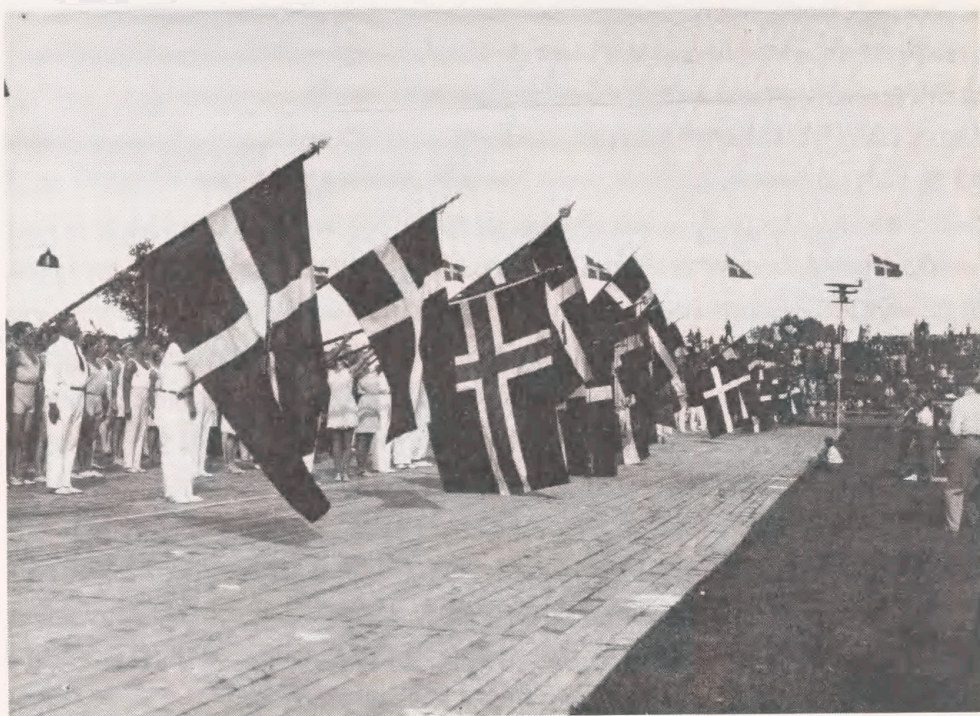
I grunden er det samme opfattelse af Kaj Munk, Bjarne Nielsen Brovst har, men han bruger vel at mærke „temperamentet“ og „trangen til at afreagere“ som forsvar, forklaring og undskyldning, hver gang han ikke kan redde Kaj Munk på anden måde. Om sammenligningen med Tom Kristensen må man sige, at det under alle omstændigheder gør en forskel, at Tom Kristensen aldrig stillede sig an hverken som kristen eller som politisk profet.

Når man i dag læser Olleruptalen i sammenhæng med, hvad Kaj Munk skrev og sagde før og efter Ollerup, kan man undre sig over postyret. Meningerne og holdningerne i Olleruptalen ligner til forveksling, hvad han plejede

at sige, og Olleruptalen er ikke Kaj Munks bedste tale, den kan på mange måder minde om en skitse til den store tale, han holdt ved studenterstævnet i Gerlev d. 18. august samme år.(20) Hverken her eller senere var der tale om, at Kaj Munk trak i land i sit syn på parlamentarisme og demokrati; han kunne endda gå så vidt, at han bad sig fri for at kæmpe for Danmark side om side med demokrater: „Der er Folk af de forkerte, der er på Tærne for at forsvare vort Land,, at gamle Danmark skal stadig bestaa som et frit, uafhængigt, demokratisk Rige“. Disse Folk har ikke den sande Fædrelandskærlighed, men kun større eller mindre Tilløb til den. ... Det maa stemples som det, det er: en Tilsnigelse, en Løgn, naar Demokrati og Danmark skal gøres til eet og det samme.“(21) En Demokrat, der kunne tænke sig at gøre plads for selv en Kaj Munk, skal ikke bilde sig ind, at Kaj Munk vil betale tilbage med samme storsind!

Reaktionerne på Olleruptalen hænger ikke mindst sammen med, at angrebene på parlamentarismen i sommeren 1940 var mindre kærkomne end nogen sinde. Den samarbejdsregering af de fire gamle partier, som var blevet dannet som et svar på den tyske besættelse, var truet fra flere sider. Den 8. juli - knap tre uger før Olleruptalen - havde der fundet en regeringsrekonstruktion sted; den tyskforstandige Erik Scavenius var igen blevet udenrigsminister, som han havde været det under første verdenskrig, og han havde i den anledning været uforstandig nok til at udtale det, som de fleste tænkte, de siden så berygtede ord: „Ved de store Tyske Sejre, der har slaaet Verden med Forbavselse og Beundring, er en ny Tid oprundet i Europa, der vil medføre en Nyordning i politisk og økonomisk Henseende under Tysklands Førerskab. ...“ I regeringen var desuden optaget et par „upolitiske“ ministre til varetagelse af de mest følsomme forbindelser med de tyske nazistiske myndigheder i Danmark.

Det var en imødekommelse over for besættelsesmagten, men usikkerheden bestod. Ikke mindst i denne sommer og dette efterår frygtede man bestandig, at de danske nazister skulle tiltvinge sig magten ved tysk hjælp; samtidig arbejdede flere indflydelsesrige kredse med forbindelse til det store erhvervsliv og kongehuset på at bringe en uparlamentarisk dansk regering til magten bestående af „rigets bedste mænd“. (22) Man kan ikke sige, at Kaj Munk ufrivilligt kom til at gå disse Kredses ærinde; han havde faktisk - selv om han ikke direkte deltog i nogle af disse kredse - fælles ærinde med dem. I Gerlev taler han om, at „vi skal have Folk til at lede os, der ikke er Partifolk“(23) og han

Der hilses med fanerne. Fra en af Ollerups årstester. Kort- og Billedafdelingen.

nævner som eksempel bl.a. Niels Bukh, - der også senere, d. 13. september 1940, optræder som ministeremne på den tyske presseattaché Gustav Meissners notits angående de danske nazisters planer med hensyn til en dansk regering med dr. Frits Clausen som statsminister.(24) Hvem der brugte hvem til hvad dengang, kan undertiden være svært at rede ud, men Kaj Munk var ikke i Ollerup i tvivl om, at Frits Clausen var „en Dansk Mand“.

Forskellige danske samarbejdsregeringer holdt sig ved magten - eller afmagten - indtil d. 29. august 1943 - uden Kaj Munks hjælp. Derefter var samarbejdet med tyskerne officielt ophørt. Om det i realiteten fortsatte bag kulisserne, kan historikerne diskutere; illegale blade kunne allerede dengang kritisere, at det skete. Regeringens tilbagetræden følte nu af de fleste som en lettelse, og fronterne blev enklere - og mere ubønhørlige. Som krigslykken på slagmarkerne uden for Danmark havde kaldt både Scavenius og de uparlamentariske og udemokratiske kredse af gode danske mænd på banen, kaldte den vendte krigslykke nu for alvor modstandsbevægelsen frem.

Det danske politi var efterhånden på modstandsbevægelsens side og var

ikke mere til gavn for de tyske myndigheder i Danmark. Hvis tyskerne ville sabotagen til livs, måtte de benytte sig af stikkere, og hvis sabotagegrupperne ville overleve, måtte de skille sig af med stikkerne. I december 1943 blev der likvideret det hidtil største antal, nemlig 11. (25) Dr. Best, politigeneral Pancke og general v. Hanneken blev alle mellem jul og nytår kaldt til Hitlers hovedkvarter Wolfschanze i Østpreussen for at stå til regnskab for den „ugunstige“ udvikling i Danmark. Her blev der givet ordre til hævmord, clearingmord - i forvejen var der den skæve clearingkonto i nationalbanken, som tyskerne dog havde mindre travlt med at udligne.

Allerede den 30. december var den nystartede Petergruppe på spil. Den havde begyndervanskeligheder; de første tre, det skulle gå ud over, overlevede. Det var de konservative politikere Aksel Møller og Ole Bjørn Kraft og en sønderjysk redaktør, Christian Damm, der i dag er næsten glemte. Endelig d. 4. januar lykkedes det, og Kaj Munk fik sit martyrium. Om Christian Damm kan man læse, at han havde skrevet artikler om „det ny Europa“ til norske blade, altså produceret nazistisk propaganda i en eller anden udstrækning, men også at tyskerne gennem nogen tid havde haft ham under observation og vidste, at han var alene hjemme, da han ventede på en engelsk agent, Holm. (26) Det var ikke kun Kaj Munk, der kunne være svær at placere i forhold til „fronten“, og de omtvistelige skulle åbenbart have deres andel i ofrene. Der er en del, der for et nærmere blik viser sig at være gråt i denne tid, der senere blev skildret som den mest sort-hvide i historien.

Kaj Munks opfattelse af besættelsen var gammeltestamentlig; han kunne ligefrem i sin nytårsprædiken 1943 sige, at „Danmark er under Guds Vrede“ (27), - og dermed se stort på nazismens eget iboende væsen! Fjenden var der som Guds straf for eget frafald. Temaet kommer igen og igen; i Ollerup sagde han, at „Det er os selv, vi skulde holde Dom over,“ og „Er det ikke os selv, der fælder vor egen Dødsdom?“ I sin sidste prædiken i København d. 5. december 1943, som han efter tysk forbud snød sig til at holde, og som efter hans død cirkulerede i utallige illegale udgaver, hed det: „et kristent Folk, der sidder daadløst hen, naar dets Idealer trampes under Fode, slipper Forraadnelsens Kræft ind i sit Sind, og Guds vrede sænker sig over det.“ (28) På samme måde består kritikken af Stauning i, at „Det gamle Testamente ikke har kendt Herr Stauning“, og når han i Ollerup uden hensyn til at 94% af de afgivne stemmer ved det sidste folketingsvalg før besættelsen var afgivet på parlamentariske

partier(29) kan påstå, at „vi her i Danmark troede i Virkeligheden ikke mere på Parlamentarismen“, så skyldes det, at han ikke bedømmer parlamentarismen på parlamentarismens præmisser, men på det gamle Testaments: Hvis vi havde troet på parlamentarismen, havde vi d. 9. april forsvaret os med næb og klør, hvad enten vi troede, det nyttede eller ej; udfaldet ville vi have lagt i Guds hænder, nu blev vi frafaldne.

I 1932 udgav den unge præst Otto Larsen en bog(30), hvori han pillede ved undere og mirakler og andre udenværker i Det ny Testamente for - som Villy Sørensen i vor tid(31) - at lade kærnen i Jesus' budskab stå tilbage. Otto Larsens bog afstedkom en voldsom debat; Kaj Munk forsvarede Otto Larsens ret til at have sine meninger og hans ret til at være i kirken, selv om han var rygende uenig med ham.(32) Resultatet af polemikken blev, at Kaj Munk blev en kendt mediefigur, at den danske folkekirke satte Otto Larsen på pension, og at både manden og hans synspunkt sank hen i glemsel. I forbindelse med Otto Larsen kom Kaj Munk tæt på sin psyke: Også han kunne være på vej til et: „Gammelt Sludder og Ævl det hele!“ Men, fortsætter han, „naar jeg skal tale til Mennesker - fra Prædikestol eller Scene, naar jeg gør mig helt tom og lille, om dog Aanden maatte fylde mig og blive stor, da jeg har lagt mærke til, at det just er de saakaldte Oldtidsforestillinger, der melder sig, alt det med det overnaturlige og underfulde ...“(33)

Kaj Munk havde et indre behov for ældre, oprindeligere oplevemåder, som det kan være fattigt ikke at have kontakt med, men farligt at overgive sig til. Kaj Munks stude krævede af ham, som profeten, at han bestandigt vendte både digtning og kristendom mod den aktuelle verden, men hans oplevemåde tillod ham ikke at se verden, som den var. Der havde jo ikke fundet en svigten af diktaturets ide sted, som han sagde; diktaturet havde aldrig været, hvad han med sin dyrkelse af den ideale ener havde lagt i det. Med ordene i Olleruptalen om Hitler, der fra først af vandt frem „ved Ordet, det levende Ord“, skaber han associationer mellem Hitler og både Grundtvig og Johannesevangeliets begyndelsesord; det er ikke svært at forstå, at Kaj Munk havde svært ved at lægge Hitler fra sig - og se ham som han var; lettest er det måske at forstå, at Kaj Munk led af migræne. Tidens politiske udvikling tillod Kaj Munk at lade sin indre splid imellem gammel og moderne oplevemåde, mellem nutidsforestillinger og oldtidsforestillinger, udspille sig i det ydre; det er der stadig en udfordring i at udrede. Hans martyrium, hans manglende kontakt med den

moderne verdens virkelighed blev hans - tragedie.

At Kaj Munks indre og ydre position gjorde ham til inspirator og åndelig bagmand for modstandsbevægelsen, kan man ikke fratage ham; det er en af den tids ironiske pointer, at den første modstand opstod blandt konservative nationalister, der knap nok havde distanceret sig fra den nazistiske bacille, mens samarbejdsregeringen også rummede personer, der længe havde haft et mere realistisk blik for fjendens karakter. Skønt Jesus' bud til jøderne er omvendelse, kan Kaj Munk over for soldaterne på Næstved kaserne, 14 dage efter talen i Ollerup, opildne og argumentere - modsat: „Og Budet: du skal ikke ihjelslaa, kan ikke i det krigeriske Jødefolk nogensinde være presset til at have Betydning for Krig, og i Jesu Mund kan det aldrig have betydet, at man skulde sidde hen som Tilskuer, naar Kvinder og Børn og andre værgeløse var i Fare.“ (34) Da et medlem af en illegal bladgruppe i sommeren 1943 henvendte sig til Kaj Munk for at få råd i deres interne strid om overgang til voldelig modstand eller ej, svarede han med fynd: „Bliv nu et kristent Menneske og lær at slaa ihjel i Jesu Navn.“(35)

Den arkaiske position, en hierarkisk struktur i psyken, er ikke den ringeste forudsætning, når der skal kæmpes i krig; man kan studse over, at ikke-voldstanken slet ikke optræder i denne europæiske borgerkrig, der inddrog alverden, men blev en indisk opfindelse vendt mod det engelske „demokrati“ og kolonivælde.

Skønt vi stemmer parlamentarisk som aldrig før, kan vi stadig have en fornemmelse af, at det ikke står helt sundt til med demokratiet og parlamentarismen. Kaj Munks svar var en tilbagevenden til et forladt stadium; det svar har vi forladt trods trusler fra nynazister, Johannes Sløk, udemokratiske grupper og institutioner og diverse demokratiske underskud. Vi affinder os med demokratiet - det eneste, der endnu ikke er brudt helt sammen - og vi klarer dagen og vejen med den lille daglige dosis machiavellisme på alle niveauer på arbejdspladser, i institutioner og i folkevalgte organer. Men den menneskelige kultur er bl.a. præget af en stræben mod demokratiske tilstande i psyke og samfund; den er også præget af en kamp mellem denne stræben og de hierarkiske strukturer, vi kommer fra. Den økonomiske misere skyldes ikke demokratiet, som Kaj Munk mente, og mange stadig mener, men at økonomien hverken i Danmark eller i verden er demokratiseret. Det er ikke så meget det demokrati, vi allerede har, i psyke og samfund, som det vi endnu ikke har -

begge steder - der kalder ulykkerne ned over vores hoveder og længslen efter fortiden frem. På Kaj Munks tid - og i Kaj Munk - brød kampen mellem gammelt og nyt ud i lys lue, og demokratiet bukkede under. Selv om dets sejr siden blev erklæret, og selv om totalitære regimer i de seneste år er gået i opløsning adskillige steder i verden, er det letsindigt at påstå, at det demokratiske spor i kulturen har vundet. Vi kan stadig i demokratisk krampe med Kaj Munk få trang til at udbryde: „Det gamle er forbigangent og se, der er intet nyt.“?

John Fellow Larsen har i perioden 1992-93 været ansat i Danske Afdeling med henblik på ordning af ny tilvækst i den store særsamling af illegale blade og bøger fra Besættelsen. Han har udgivet romanen Odensefortællinger (Rhodos, 1987); desuden noveller, artikler, kronikker i radio, tidsskrifter og aviser.

Noter

1. Hitler Skæg. Aarhus, 1945, s. 48
2. Bjarne Nielsen Brovst, Kaj Munk. Liv og død. Århus, 1984
3. Bjarne Nielsen Brovst, Kaj Munk og den stærke mand. Århus, 1992
4. Dansk litteraturhistorie, bd. 7, Kbh., 1984, s. 379
5. Henning Tjørnehøj, Rigets bedste mænd, Kbh., 1990. (Om Kaj Munk s. 67-77)
6. Kaj Munk, Saa fast en Borg, Kbh., 1946, s. 204
7. Den illegale samling, Det kongelige Bibliotek, Flyveblad nr. 6
8. Dansk biografisk leksikon, nyeste udg.
9. Ditlev Tamm, Retsopgøret efter besættelsen, Kbh., 1984, I s. 168-169
10. Brovst, 1984, s. 144
11. Svendborg Avis, d. 30. juli 1940
12. Niels Alkil (Red.), Besættelsestidens Fakta, II s. 1430-1431
13. Bjarne Nielsen Brovst offentliggjorde (1984, s. 144-148) store dele af talen - i et ejendommeligt forsøg på at rehabilitere Kaj Munk og aflive påstandene om Kaj Munks Hitler-dyrkelse endnu efter den tyske besættelse af Danmark; men talen taler for sig selv - som ulykken gør det trods barnets glade smil.
14. Besættelsens illegale blade og bøger, Kbh., 1954
15. Ove Marcussen, Kaj Munk, hans Liv og Eftermæle i Udclip, Det kongelige Bibliotek, bd. 24
16. Den illegale samling, Det kongelige Bibliotek, Flyveblad nr. 9
17. Berlingske Tidende, d. 29. juli 1940
18. Fædrelandet, d. 2. august 1940
19. Kristeligt Dagblad, d. 15. august 1940
20. Munk, 1946, s. 195-208
21. Munk, 1946, s. 209
22. Tjørnehøj, 1990
23. Munk, 1946, s. 207
24. Den parlamentariske kommissions rapport, XIII a 321
25. Tamm, 1984, II s. 662
26. Vilhelm la Cour (Red.), Danmark under Besættelsen, Kbh., 1947, II s. 542
27. Kaj Munk, Tre Prædikener, Struer, 1943, s. 18 (Den illegale samling)
28. Kaj Munks sidste Prædiken, Særunummer af „Folk og Frihed“, 1944, s. 3 (Den illegale Samling)
29. Tjørnehøj, 1990, s. 75
30. Otto Larsen, Skatten i Lerkar, Kbh., 1932
31. Villy Sørensen, Jesus og KRISTUS, Kbh., 1992
32. Kaj Munk i Berlingske Aftenavis d. 30. september 1932 (Brovst, 1992, s. 121)
33. Berlingske Aftenavis d. 30. september 1932 (Brovst, 1992, s. 121)
34. Munk, 1946, s. 192
35. Jørgen Kieler m.fl., En modstandsgruppes historie Kbh., 1982, I s. 34